

С.Б.Жұмағұл, М.М.Еримова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: sagymbai.zhumagul@mail.ru)***Сәбит Дөнентайұлының саяси-әлеуметтік лирикасы**

Мақалада ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің айтулы тұлғасы Сәбит Дөнентайұлының саяси-әлеуметтік лирикасы қарастырылды. Поэзиясындағы елдік мәселелер отаншылдық рухтағы Алаш әдебиетінің көркемдік-эстетикалық арнасымен сабақтастықта сараланды. Ел азаттығын, ұлт теңдігін, рухани кемелденуін арқау еткен поэзиясы талданады. Саяси-әлеуметтік лирикасының отаршылдық дәуір шындығын танудағы көркемдік маңызы, идеялық арқауы екшелді.

Кілт сөздер: Алаш әдебиеті, акын поэзиясы, саяси-әлеуметтік лирикасы, елдік мәселелер, отаршылдық дәуір шындығы, ұлт азаттығы, ұлт теңдігі, рухани кемелдену.

«Біздерде жігер, намыс бар ма, қазақ?» — деп отаршылдық езгідегі туған халқының намысын қайраған Сәбит Дөнентайұлының саяси-әлеуметтік лирикасы ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің елдік мәселелермен сабақтас тақырыптық-идеялық өзегін тануда маңызды орын алады.

Ақынның шығармашылық ізденісінің қайнар көзі ұлт тәуелсіздігін мұрат тұтқан отаншылдық рухтағы Алаш әдебиетінің көркемдік-эстетикалық арнасымен сабақтасып жатыр. «ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамы жағдайында білімді және саналы азаматқа ұлтшылдық ұстанымында болмау мүмкін емес-тін» [1]. Ресей империясы қысымында жаншылған ұлттық сана-сезімді ояту, қазақ халқының азаттығы, әлеумет қамы Сәбит Дөнентайұлы поэзиясының басты өзегін құрайды.

Елдік мәселелерді темірқазық етіп алған ақынның ең алғашқы өлеңдері Алаш санасына азаттық пен азаматтық рухындағы ұлттық сезім, ағартушылық пен адамгершілік ізгі қасиеттерді дарытқан «Айқап», «Қазақ» басылымдарында жарияланды.

Ояну дәуірі ұлт әдебиетіне әлеуметтік, қоғамдық маңызы зор күрделі саяси-әлеуметтік мәселелерді алға тартты. Көркемдік дамудағы дәстүр жалғастығына орай әдебиеттегі ағартушылық, демократтық, гуманистік ой-пікір өзегі Алаш рухындағы ұлттық идеямен жаңғыра түсті. «Құл болған халықтан туып, құлдықтың қорлық, зорлығын көріп отырып қазақ қалам қайраткерлері қаламын ұлтының ауырын жеңілдету, ауруын азайту жолына жұмсамасқа мүмкін емес; кемшілік көрген жұрттан туып, кемшіліктен құтқаруды мақсат етіп, ылғи сол жолда жұмыс қылған қалам қайраткерлері жұртшыл, ұлтшыл, яғни халқына жаны ашитын, халқының жаны ауырғанда жаны бірге күйзелетін, бауырмал болмасқа тағы мүмкін емес» [2] болатын. М.Ж.Көпейұлының «Хал-ахуал», «Сарыарқаның кімдікі екендігі», «Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз», М.Дулатұлының «Оян, қазақ!», А.Байтұрсынұлының «Маса», Ш.Құдайбердіұлының «Қазақ айнасы», Е.Бұйриннің «Ызын», Ғ.Қараштың «Бала тұлпар», «Қарлығаш», «Аға тұлпар», Н.Наушабайұлының «Алаш», М.Жұмабайұлының «Шолпан», С.Дөнентайұлының «Уақ-түйек» жинақтары халықты ояту, ел азаттығы, ғылым-білімге ұмтылу сынды ұлттық сезімнен туған өміршең тақырыптарды терең жырлаумен сырлы әдебиеттің әлеуметтік арнадағы азаматтық үнін барынша үстей түсті.

Сәбит Дөнентайұлының «Уақ-түйек» жинағына (Уфа, 1915) енген өлеңдерінің басты арқауын ұлттық бірлік, халық қамы және әр азаматтың еліне адал қызмет ету идеялары құрады. «Ондағы өлеңдерінің бәрінде ұлтшыл оқығандармен ойын, өрісін біріктіріп, сол кездегі алға тартылған негізгі мәселелерді ұлтшылдарша жырлады» [3].

*Қызмет көрсет халқыңа,
Игі ат қалсын артыңа,
Діндесіңді бауыр тұт,
Қарамай қазақ, сартына
Аз нәрсеге мас болып, —
«Мен пәлен» деп шалқыма,
Пайдалы басқа өнерден,
Ұлт керегі дегеннен,
Жан қиналып жолында,
Бас кетсе де тартынба [4; 38].*

«Замандастар» өлеңіндегі қуатты ой Сәбит ақындығының азаматтық ұстанымындағы елдік қасиеттерді танытады.

Ақын ұлт бірлігіне сол халықтың жеріне, еліне ие болуы және келер замандағы жасампаздығының басты қасиеті, өлшемі деп қарайды. Бірлік жай ғана тірліктің емес, ұлттың ұлт болып ұйып, асқақтауының алтын арқауы.

*Әуелі етіп бірлік басыңды қос,
Содан соң әр мұраттан қалмасың бос.
Жеке дақ үнің шықпас, ісің бітпес,
Жан қорқып, жалғыз құрай көрініп қос.
Таласты алалықпен тастамасаң,
Бір күні туған жерге айтарсың «қош»
Бірлікпен илеу салған құмырсқа да,
Қазағым, ісің оңбас бірікпей қос («Бірлік») [4; 51].*

Алаш ұранды әдебиеттің алтын арқауы — ұлттық идея. «Ұлттық идея — талай ұрпақтың еңбегімен, қуаныш, қайғысымен сараланған дүние. Бұл қайталанбас байлық өмірге ұлттық, өзіндік тарихи болмысымен келген, сол себептен де ол ұлттық дүниетанымның айнасы» [5]. Осы ілкі қасиеттерді шығармашылығына сіңірген Сәбит ақын «Бірін бастап, бірін тастап, ұлт ісімен ойнама» («Жүрекке»), — деп бүгінгі тәуелсіздік талабымен астасып жатқан мәңгілік қағиданы ту етіп көтерді. Сондықтан ақын туған халқына «Заман кімдікі?» деген ой сала отырып, «Қазақтың білгендеріне», «Қазақтарға қарап», «Жер», «Ақыл», «Ой», «Бірлік», «Қайда кеткен?» атты өлеңдерінде елдік мәселелерді өткір жырлайды.

Ұлт зиялыларының саяси күрес жолындағы қайраткерлігіне сенім артқан ақын олардың халық мүддесін көздеген іс-әрекетін қолдау — барша қазақ баласына абыройлы міндет екенін толғайды.

*Қазақтан шыққан білгендер,
Халқыңды өрге сүйреңдер!
Қазаққа да туды «ай», «күн»,
«Жарық мұнда, жүр» деңдер.
Бақытымызға берді алла,
Сіздердейін кемеңгер
«Сөзді ұғарлық адам жоқ,
Не ғыламыз» демеңдер
Еңбек кетпес далаға,
Жығылғанын демей бер,
Тарт қолынан, ет жәрдем,
Оттан шықсын күйгендер.
Оңсың милләт десеңіз,
Алалықты сүймеңдер.
Түзу жетсін мақсатқа,
Арттарыңнан жүргендер.
Бұл сөздерді тек көрмес,
Қазағын шын сүйгендер («Қазақтың білгендеріне»).*

XX ғасыр басындағы қазақтың ұлттық әдебиетіндегі жәдитшілдік, милләтшілдік тақырыптың қоғамдық және көркемдік ой-пікірдегі маңызын зерттеуші Д.Қамзабекұлы «XX ғасыр басындағы әдебиетте милләт (ұлт) тақырыбының ерекше жырлануы кездейсоқ емес. Ұлт хұқының жоқ болуы, елдің басқалардан артта қалуы осы тақырыпты күн тәртібіне шығарды. Әдебиет пен тіл — милләтті сақтау мен дамытудың қайнар көзі ретінде ұғынылып (мұны ұқтырған тарих тәжірибесі еді), елдікті жойып алмау мәселесінде руханият үлесіне қомақты жүк артылды. Бұл орайда ұлт қаламгерлерін тағдырдың асау толқыны тұншықтыра алғаны жоқ. Олар күрделі кезеңде халықты біріктіретін, рухын көтеретін, жолдан адастыра алмайтын сөз айта алды» деп жазады. Міне, сол үрдіс Сәбит Дөнентайұлының саяси-әлеуметтік лирикасында өз көрінісін тапты.

Ұлтын шын сүйген ақын қоғам дертін, дәуір шындығын елдің әлеуметтік мәселелерінен туындайтын қайшылықтарымен суреттеп, замана көшінен кейін қалған туған халқының қайғы-қасіретіне үңіледі. Кешегі өр рухты текті бабалар қанындағы ілкі қасиеттердің өз замандастарының бойынан табылмай азып-тозуына налып, қоғамдық себебі мен әлеуметтік салдарына жауап іздейді.

*Бұрынғы ер жүректі батыр қайда?
Түріңнен басқа тигылың ұқсамайды,
Өзіңнің «адам» деген атың қайда? («Қайда кеткен?») [4; 43].*

Адамдықтан, қазақтықтан арылмай аталар дәстүрінің ерлік жолына деген адалдық, асқақтық ұғымын ұрпақ санасында жаңғырта түседі. Жұмыр жердегі жаһан халқының тіршіліктегі жанталасын айтқанда, бейқам елінің тағдырына күйзеледі, тұмынды болашағына көз жүгіртеді. «Солардың арасында жасап тұрып, Жалғыз-ақ біздің қазақ қарап өлген» («Жер»).

Сәбит ақын «Соңғы сөз» өлеңінде ұлттың оянуына, әлеуметтік серпілісіне, қоғамдық дамуына өз кесір-кесапатын тигізіп отырған надандық деп біледі.

*Қазақ біздің түпке жеткен надандық,
Надандықтың шеңгеліне қамалдық.
Сол еркенің арқасында болып тұр,
Болса бізде не секілді жамандық.
Сайлау деген бір жақсы ырыс табылып,
Бірлік деген бәлекеттен тазардық.
Ұйым болып шын ұмтылсақ ғылымға,
Не орын бар қазақ бүйтіп азарлық?
Лажсын тап, надандықтан безудің!
Бәрекеді, әне сонда адамдық («Соңғы сөз») [4; 63].*

«Қазақтарға қарап» өлеңіндегі көркемдік-эстетикалық жүйе ақынның азаматтық ұстанымындағы мұрат-мақсат айқындығын танытады. Ол халқының көкірек көзін ашу, өмір салтын өзгерту, надандықтан арылту, заманға сай ілгерлеуіне ақ жол көрсету.

*Қамалған қараңғыда, қалың қазақ,
Қайратсыз, қамсыз құрып қалдың, қазақ.
Қарулап, қуатсызды қуаттандыр,
Құрдан-құр қампитқанша қарың, қазақ.
Қулардың құлқынына құм құйылсын,
Қайдағы құлдың қайғырт қамын, қазақ.
Қайтеді қайырылыссаң қарындасқа,
Қасармай, қақырайып қырын қарап,
Құннан да, қадірден де қалдың құр қол —
Құнт қылмай қуып құлқын құлды қанап.
Қайғырып, қатып қабақ, қамықпай құр,
Қимылда, құныңды қу, қадағалап.
Қақпанға қапылыста қақтығарсың,
Қадамда қиқаңдамай қадақ-қадақ!
Қауым ең қорқақ қоян, қара қазан
Қиының қиысынар ма құдірет қалап? [4; 89].*

Сондықтан ақын «Жүрекке», «Талап», «Балалық» өлеңдерінде замандастарының әлеумет ісіндегі жауапкершілігін, намысын, жігерін, талабын қамшылайды. Ұлт игілігінің ұйытқысы боларлық кемел іске үндейді, ар-ождан тазалығын жоғары қояды. «Жүрекке» өлеңінде елдік үшін атқарылар имани істерде бас кетсе де қиындықтарға мойымау керектігіне ар-ождан биігінде келеді. Ел мен жерге деген ақын Сәбит сүйіспеншілігі азаматтық парыз, қарыз ұғымдарына қашанда терең мән беріп отырғанын көрсетеді.

*Шын жыласаң,
Мың сұрасаң,
Жетерсің бір мақсатқа...
Қайда барсаң,
Ойыңа алсаң,
Қор болмассың, жұртыңды
Өлсең бірге өл, тар болмас көр,
Ұжданыңнан айрылма! [4; 69,70].*

Ақын ұлтқа қызмет ету қасиетті ұғым, сондықтан жайдақ сөз, менменсіген кеудесоқтықтан аулақ болу керектігін және адам баласын ақиқат жолынан адастырар азғындықтан, екіжүзділіктен бойды аулақ ұстау қажеттігін «Қайтіп қарғыс алмайсың?», «Ұлтшылға» өлеңдерінде орынды ескертті.

Сондықтан арлы да намысты ақ жүрек азаматтарға сенім артып, қорғансыз ұлтына пана, жаншылған әлеуметке тұтқа болуға шақырады. Тарих толқынындағы ұлтының тағдырына жауапты тұлғаларға жүктеліп отырған міндеттерді толғайды.

Ақын өлеңдеріндегі үзілмес желі — қазақ қамы, қазақ халі, қазақ бірлігі, қазақ азаттығы. Ғалым Е.Ысмайылов атап өткеніндей, «...Қазақ халқын, өзінің замандастарын ұлттық оянуға, өнер-білімге, талапты, жігерлі іске шақырады». Мұның бәрі ұлт мұраты деген қасиетті ұғымды Сәбиттің қаншалықты биікке көтергенін дәлелдейді.

Қазақ халқының отарлық дәуірдегі басты қайғы-қасіреті кір жуып, кіндік кескен жерінен айрылуы еді. «Қазақ ақындарының ел басына түскен зар мен мұңды, туған жердің қайғысын жырламағаны сирек. Барлығы да атамекен қоныстан айрылғанға өкініп зар иледі. Бақытсыздықтың ең үлкені осы деп біледі» [6]. Бұл реттен алғанда ата-бабадан мирас болып келген қазақ жерінің жат қолында кеткен мүшкіл халінің жырлануы Сәбит өлеңдерінде заңды көрінісін тапты.

*Тұншығып әлім бітті, есім шықты,
Бұрқылдақ жердің кез боп шаңдауына («Менің жайым»).*

*Егін жыртып тақырға,
Бейнет кетіп далаға,
Қатқыл, тастақ татырға,
Құр қол тұрмыз ақырда («Сыр»).*

XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының отаршылдық қысымдағы кескін-келбетін шынайы суреттеуді диттеген ақын «Менің жайым», «Заман кімдікі?», «Жер», «Өз-өзіме» өлеңдерінде әлеуметтік өмірдің теңсіздігіне, қамсыз қазақтың қайғысына үнілді. Азулы уақыттың тепкісіне қарсы тұрар амал тауып, заман ағысына сай тіршілік қамына кірісу керектігін алға тартады, әлеуметтік бейқамдықты сынайды.

*Бір жарым миллиардтан көбірек жан,
Шамасы мыңнан аса тіл сөйленген,
Солардың арасында жасап тұрып,
Жалғыз-ақ біздің қазақ қарап өлген («Жер»).*

*Бұл заман байқағанға күштінікі,
Азулы, тырнақты мен тістінікі. («Заман кімдікі?»).*

*Қолың жетпей өксік өмір құр бекер,
Ен далада еркін өскен сайраңға.
Көздің жасын көретін жан болмай тұр,
Еткен зарың, түкке тұрмай айлаң да,
Тырып еткенің сатулы боп заман тұр:
Кедейден іс, қарас болмай байдан да («Өз-өзіме»).*

Ақын қай өлеңінде болмасын отаршылдық саясаттан туындаған озбырлықты шынайы суреттейді. Содан өрістеп отырған халықтың мүшкіл халін, ауыр тағдырын айтып, елдің ертеңгі күні не болмақ деген ауыр сауалды әлеумет талқысына салады.

«Өгей ұл» өлеңінде өмірдің әділетсіз тепкісіне, ауыр азабына түскен жетімнің аянышты өліміне терең саяси-әлеуметтік астар дарытады. Жетім бала бейнесі арқылы отарлық қысымдағы қазақ халқының өгейлік көріп отырған шарасыз да мүшкіл халін аңғартады. Ал «Биік тау» өлеңінде отаршыл патша саясын амалсыз паналаған туған халқының шарасыз кейпін, бодандық бұғауында жаншылған тағдыр талқысын ой елегінен өткізеді. Асау жүрек лүпілінде ел ертеңіне, болашақ тағдыр-талайына деген алаң көңіл аласұрады.

*Біз келдік биік таудың панасына,
Жиһанның сыймай сақара даласына.
Құйын мен жел, дауылдан аман-есен,
Биік тау, бізді сақтап қаласың ба?
Тынышты алып төбемізге тас құлатып,
Әлде өзің тырнағыңды саласың ба?
Келген тау панасына оны қылса,
От болып есіл жүрек жанасың да!*

С.Дөнентайұлы туған халқының азаттығын мұрат тұтқан және де сол еркіндікті ел санасында жаңғыртуды қашанда ту еткен ақын. Осы жағынан алғанда ақын «Сыр» өлеңінде «Болатын күн туар ма, Не қылсақ та ырқымыз» деп халық бостандығын алар күнді арман еткен болса, өз кезегінде «Бостандық» өлеңі империялық езгідегі елдің азаттыққа жеткен тарихи сәттегі қуанышын, шаттығын реалистік суреттеуімен назар аудартады.

*Тілекті бүгін хақтың берген күні,
Көл дария көздің жасын көрген күні.
Талайдың тіршіліктен қол сермеген,
Қайғысын тас-талқан ғып бөлген күні.
Құл болған екі аяқты айуандардың
Қатарға адам болып енген күні.
Ғаламға аузын ашқан айдаһардың,
Мерт болып мақсатының өлген күні.
Ақ деп қан, шаһит деп жан, өлсек енді,
Шын болсын әлеуметтің берген күні.
Алланың азат құлы екеніне,
Әркімнің көзі жетіп сенген күні [4; 118].*

Кешегі патша езгісіндегі халқының азаттыққа жетудегі Ақпан төңкерісінің маңызына «Ризамыз» өлеңінде ерекше екіпін жасайды.

Сәбит шығармашылығын бағалауда кешегі кеңестік идеология оның Алашордаға қатысты азаматтық ұстанымынан және де осы мәселедегі елдік арқауы өткір өлеңдерінен саяси қателік тапқан болатын. Ақиқатына жүгінсек, ақын Алаш автономиясының мұратын қолдап, өзінің өршіл рухты өлеңдерімен тілектестігін білдірді. «Сарыарқа анамызға», «Адаспасыз» өлеңдері азаттық пен еркіндік аңсаған Алаш туы асқақтаған тарихи күндері туған-ды. Сол арқылы қазақтың жеке ел болуын, Алаш туын асқақ ұстауын ұрпақ санасына күйды. Азаттықтың ақ жолын ұстанған халықтың елдік заңғарындағы мақсат-мұратына еш адаспай жететініне кәміл сенді.

«Алаш қозғалысының тарихы — отандық ғылым үшін қазақпен бірге жасайтын мәңгілік тарих. Ұлтының мәңгілігін ойлаған ұлы азаматтардың жүріп өткен жолын, ерлікке татырлық еңбектерін бағалау — есі бар ұрпақтың жадынан шықпайтын қастерлі борышы» [7]. Бұл реттен алғанда Алаш қайраткерлерінің қазақ мемлекеттігін қалпына келтірудегі тарихи қызметін «Адаспасыз», «Сарыарқа анамызға» өлеңдерімен әдіптеген ақын отаншылдық рухтағы поэзиясымен Алаштың елдік пен ерлік жолын нұсқады.

*Біз бәйгеге ат қосамыз «Алаш» деп,
Аянбай шап, «егей түс» пен «талас» деп.
Барды аптап, тілеп тұрмыс құдайдан,
Иә, жасаған, аруақ көтер, бақ аш деп! («Адаспасыз»).*

*Хан болған Бөкей, Жәңгір, Абылайың,
Ер болған Кенесары, Науызбайың.
Сықылды Төле, Едіге биің өтті,
Көп қозғап ескі дертті не қылайың.
Туғыздың нелер сұлтан, арыстанды,
Өткіздің талай бағылан, серке санды.
Басыңда сол бір дәурен тұрған шақта,
Кім саған көз алартты, беттей алды («Сарыарқа анамызға»).*

Алаштың азаттығы мен теңдігі жолында жанын берген жау жүрек ердің тау тұлғасын, азамат ердің баласынан айырылған елдің мұңы мен қайғысын ұлттық сана биігінде жоқтауға құралған ұлтшылдық сипаттағы «Тұңғыш құрбан» мақаласы, «Алаштың алғашқы құрбанына» өлеңі Сәбит Дөнентайұлы мұрасының қандайда болмасын құрмет пен марапатқа лайық екенін жаңа бір қырынан толықтыра түседі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 «Алаш» қозғалысы / Құраст.: Е.Тілешов, Д.Қамзабекұлы, И.Нұрахмет. — Алматы: Сардар, 2008. — 210-б.

- 2 Алаштың тілдік мұрасы. Мақалалар жин. / Құраст.: С.Шүкірұлы, Е.Тілешов. — Алматы: «Кие» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009. — 87-б.
- 3 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. — 7-т. — Алматы: Ғылым, 2002. — 452-б.
- 4 Дөнентаев С. Шығармалар. — Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1957. — 464 б.
- 5 Айталы А. Ұлттану. — 2-бас. — Алматы: Арыс, 2003. — 242-б.
- 6 Ысмайылов Е. Әдебиет жайлы ойлар. — Алматы: Жазушы, 1968. — 168, 169-б.
- 7 Тілешов Е. Алаштың жолы. (Алғысөз орнына) // «Алаш» қозғалысы / Құраст.: Е.Тілешов, Д.Қамзабекұлы, И.Нұрахмет. — Алматы: Сардар, 2008. — 15-б.

С.Б.Жумагул, М.М.Еримова

Социально-политическая лирика Сабита Донентайұлы

В статье рассмотрена социально-политическая лирика известного казахского поэта начала XX века Сабита Донентайұлы. Проанализированы идейно-эстетические грани творчества поэта в контексте национальной идеи и идентичности движения Алаш, а также тематика и проблематика социальной поэзии, основным стержнем которой была идея национальной свободы, национального равенства, духовного пробуждения казахского народа. Дана художественная оценка социально-политической лирике, где отражаются актуальные и злободневные проблемы казахского общества данной эпохи.

S.B.Zhumagul, M.M.Erimova

Socio-political lyrics of Sabit Donentayuly

The article deals with socio-political lyrics of famous Kazakh poet of the early twentieth century Sabit Donentayuly. The ideological and aesthetic facets of the poet in the context of the national idea and identity of Alash movement as well as the topics and problems of social poetry, which were the basic core of the idea of national freedom, national equality, the spiritual awakening of the Kazakh people, are analyzed. The artistic assessment of the socio — political lyrics, which reflects the actual and saturated problems of the Kazakh society of the epoch, is given.

References

- 1 *Movement «Alash»* / Originators: E.Tleshov, D.Kamzabekuly, I.Nurakhmet, Almaty: Sardar, 2008, p. 210.
- 2 *Language heritage Alash. Collection articles* / Originators: S.Shukirula, E.Tleshov, Almaty: «Kia» lingvostranovedchesky innovative center, 2009, p. 87.
- 3 Auezov M. *50-volume collected works*. — 7-vol., Almaty: Gylym, 2002, p. 452.
- 4 Donentayev S. *Compositions*, Almaty, 1957, 464 p.
- 5 Aytaly A. *Ulltanu, 2-nd edition*, Almaty: Arys, 2003, p. 242.
- 6 Ysmayylov E. *Thoughts of literature*, Almaty: Zhazushy, 1968, p. 168, 169.
- 7 Tleshov E. *Alash's way (instead of the preface) // The Movement «Alash»*. Originators: E.Tleshov, D.Kamzabekuly, I.Nurakhmet, Almaty: Sardar, 2008, p. 15.